

«Κακό μάτι να μη μας δει!»

Πίστη και δεισιδαιμονία και μνήμη στη νεοελληνική αντίληψη της βασκανίας

Λίνα Μουσιώνη

Αρχαιολόγος- Δρ Λαογραφίας

(Κείμενο σε περιληπτική απόδοση)

Το μάτι, όργανο της όρασης και της οπτικής επικοινωνίας, αντιμετωπίστηκε ανά τους αιώνες ως φορέας μιας επίφοβης δύναμης, ανεξέλεκτης και απροσδιόριστης, αιτία κάθε αιφνίδιου και ανεξήγητου κακού. Ο «βάσκανος οφθαλμός», ή αλλιώς, το κακό μάτι των συμφραζομένων του νεοελληνικού πολιτισμού, εκφράζει την πίστη σε ένα αέναο υπερβατικό κακό που δρα ανεξέλεγκτα και προσβάλλει αξιοθαύμαστα πρόσωπα και αγαθά. Ως πολιτισμικό ιδίωμα των μεσογειακών κοινωνιών, και όχι μόνο, η πίστη στο «κακό μάτι» μεταφέρει μια πρακτική αντίληψη απειλής και φόβου μέσα από την οποία κατανοείται και να ερμηνεύεται κάθε απρόσμενη και ανεξήγητη βλάβη, προσβολή και κακοτυχία.

Οι ερμηνευτικές τοποθετήσεις για αυτή την προκλητική και μυστηριακή δύναμη που διαχειρίζεται το ανθρώπινο συναίσθημα ποικίλουν όπως αντίστοιχα ποικίλουν και οι μετασχηματισμοί της στο χρόνο και το τόπο. Την πολυσημία και την τροπικότητά της, επιχειρούν να τονίσουν άλλωστε και οι αναφορές στη συνοπτική παρουσίαση που ακολουθεί, τόσο στην ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα όσο και στη Βυζαντινή περίοδο και όχι φυσικά τη σύμφυτη με την παραδοσιακή Λαογραφία απόδειξη της αδιάσπαστης ελληνικής ταυτότητας.

Ακολουθώντας θεωρητικές προσεγγίσεις και επιστημολογικές σχολές το «κακό μάτι» ερμηνεύτηκε ως κοινωνική πρόληψη και δεισιδαιμονία, μαγική ενέργεια και λαϊκή θεραπευτική πρακτική, διάχυση ενεργειακού φορτίου και πρακτική ελέγχου της κοινωνικής συνοχής, πεδίο συναισθηματικής εκτόνωσης και επιβεβαίωσης, πολιτισμική και κοινωνική αλληλεπίδραση μέσω των αισθήσεων, σταυροδρόμι συνάντησης και σύγκρουσης της Θρησκείας και της Πνευματικότητας.

Μάτιασμα ή βασκανία;

Το «κακό μάτι» και η προσβολή που προκαλεί διαφοροποιείται από την ιδέα του εμπρόθετου κακού και της αμαρτίας που αναγνωρίζει από τη Χριστιανική θρησκεία. Η κοινή πίστη αντιλαμβάνεται το «μάτι» ως κάτι φυσικό, σαν μια εγγενή φυσική ιδιότητα που έχει κάποιος, χωρίς να επιδιώκει σκόπιμα να βλάψει. Βασκανία είναι ο επίσημος λόγος στο πλαίσιο του Ορθόδοξου Χριστιανισμού που περιγράφει το «κακό μάτι» Ετυμολογικά προέρχεται από

το αρχαίο ελληνικό ρήμα βασκαίνω που σημαίνει κοιτάζω κάποιον με κακοποιοό βλέμμα.

Για την κοινή πίστη και αντίληψη, η διαφορά ανάμεσα στη μαγεία και τη βασκανία είναι ότι την τελευταία «την παραδέχεται και η εκκλησία». Αυτή η σταθερή επαναλαμβανόμενη ρήση επιχειρεί να συνδέσει την λαϊκή πίστη στο «μάτι» με τον Ορθόδοξο επίσημο Λόγο. Η ευχή κατά της Βασκανίας αποτελεί την απάντηση του ορθόδοξου χριστιανισμού στις κάθε είδους λαϊκές πρακτικές προστασίας ενάντια στο κακό μάτι.. Η ίδια βέβαια αποδίδει την βασκανία στην σατανική επιβουλή και όχι στη φυσική ιδιότητα του ανθρώπου. Το κακό εκπορεύεται μόνο από διαβολικές δυνάμεις και αποκρούεται μόνο με τη θεία παρέμβαση μέσω των εκκλησιαστικών λειτουργιών. Με άλλα λόγια η επίσημη εκκλησία δεν αναγνωρίζει την πρακτική του ξε-ματιάσματος αν και συχνά έχει επιδείξει ανοχή..

Οι συνιστώσες της βασκανίας: ο θύτης, το θύμα, οι πρακτικές προφύλαξης - διαχείρισης

Ο θύτης: ο ματιαστής.

Ο ματιαστής διαφοροποιείται από τον εμπρόθετα κακό γιατί η βλάβη που προκαλεί οφείλεται σε ένα ανεξέλεγκτο συναισθηματικό φορτίο που παλινδρομεί ανάμεσα στο θαυμασμό, τη ζήλεια και το φθόνο. Ασυνήθιστα εξωτερικά χαρακτηριστικά βοηθούν στην αναγνώρισή των ανθρώπων που ματιάζουν. Είναι οι γαλανομάτηδες, σμιχτοφρύδηδες, σαββατογεννημένοι που διαφέρουν και αποτελούν δυνητική απειλή για τις αγροτικές κοινωνίες της συλλογικής ομοιομορφίας.

Το θύμα : ο ματιασμένος.

Το κακό μάτι προσβάλλει το σώμα, την περιουσία, την ατομική και κοινωνική υπόσταση του ατόμου όταν αυτό κατέχει «αγαθά γοήτρου» όχι μόνο εμπράγματα π.χ ένα πολυτελές σπίτι, αλλά και φυσικά πρόσωπα π.χ μια όμορφη γυναίκα, ένα χαρισματικό παιδι κλπ. Από το μάτι επηρεάζονται ακόμη και ζώα, αντικείμενα., καλλιέργειες ή άλλες προσοδοφόρες βιοποριστικές εργασίες. « Αυτός με το μάτι του σκάει βόδι» είναι μια τυπική λαϊκή έκφραση που περιγράφει την ένταση της βλαπτικής ικανότητα του ματιού. Στις διαβάσεις, μεταιχμιακές φάσεις στη ζωή των ανθρώπων, όπως η γέννηση, η ενηλικίωση, ο γάμος, οι άνθρωποι είναι μετέωροι και γι αυτό πιο ευάλωτοι στα κακοποιοά στοιχεία και τη φθοροποιοό δύναμη του κακού ματιού. Οι προφυλάξεις ενισχύονται για να ενδυναμώσουν έγκυες, λεχώνες, αβάπτιστα παιδιά, μελλονύμφους από βλαπτικές επιθέσεις ενώ με ειδικές τελετουργίες εξασφαλίζεται η προστασία από το κακό μάτι και το ασφαλές πέρασμα στη νέα μόνιμη κατάσταση

Τα συμπτώματα

Το μάτιασμα προκαλείται και θεραπεύεται από ανθρώπους. Το σώμα υφίσταται την οπτική επίθεση και ο ματιασμένος αισθάνεται ζάλη, κόπωση, πονοκέφαλο, αδυναμία, «κομμάρα». Έτσι αντιλαμβάνεται την διακοπή της επικοινωνίας του με το κοινωνικό σώμα και βρίσκεται εκτός δράσης. Το

μάτιασμα δημιουργεί ένα παράδοξο και αντιφατικό καθεστώς καθώς δηλώνει αρνητικό σωματικό σύμπτωμα και ταυτόχρονα θετικό κοινωνικό διακριτικό.

Μέσα και πρακτικές προφύλαξης

Οι προφυλάξεις ενάντια στο κακό μάτι είναι αναγκαίες για την ασφάλεια των ανθρώπων και την απρόσκοπτη συνέχεια της ζωής και των δραστηριοτήτων της. Οι μορφές που αυτές εμφανίζονται ποικίλουν. Άλλοτε εμπράγματα άλλοτε σωματικές ή λεκτικές, συχνά συνδυάζονται για να ενισχύσουν το ευκαίο αποτέλεσμα : την προστασία από το κακό μάτι.

I. Προφυλάξεις με το ίδιο το σώμα - χειρονομίες

A. Με τα δάκτυλα του χεριού

Από την αρχαιότητα, οι αντιβασκανίες χειρονομίες χρησιμοποιούν τα δάκτυλα του χεριού ως αμυντικό μέσο με στόχο να αποδυναμώσουν την ένταση του βλέμματος και να περιορίσουν τη βλαπτική δύναμή του. Ιδιαίτερα διαδεδομένες αντιβασκανίες χειρονομίες είναι αυτή που αναπαριστά την ένωση των γενετήσιων οργάνων των δύο φύλων (ο αντίχειρας παρεμβάλλεται προεξέχοντας μεταξύ του δείκτη και του μέσου), ή η πρόταξη του μεσαίου δάκτυλου.

B. Με την παλάμη

Το χέρι σημάδι δύναμης, άμυνας και δημιουργίας χρησιμοποιείται για να διώξει τις βλαπτικές δυνάμεις που εκπορεύονται από το κακό μάτι. Στην αρχαία Ελλάδα εξάλλου, με το φάσκελο ή σφάκελο έστελναν στον απέναντι την κατάρα για το κακό μάτι. Στο Βυζάντιο η χειρονομία χρωματίστηκε από τη χρήση της στο πεδίο της απονομής της δικαιοσύνης καθώς ο δικαστής μουτζούρωνε με στάχτη το πρόσωπο του κατηγορούμενου ως διαπόμπευση. Σταδιακά η ανοιχτή παλάμη εξέλαβε το υποτιμητικό και προσβλητικό της χαρακτήρα που διατηρεί ως σήμερα.

Γ. Φτύς' τον κόρφο σου!

Το φτύσιμο, διαχρονική συμβολική πράξη αποτρεπτική της βασκανίας έχει πιθανόν τις ρίζες του στις αντισηπτικές ιδιότητες του σάλιου. Ήδη από την αρχαιότητα ο εμπτυσμός ήταν πρακτική προστασίας από τα ζηλόφθονα βλέμματα. Στον Μεσαίωνα οι δοξασίες για τις βασκανίες όχι μόνο διατηρήθηκαν αλλά και εμπλουτίστηκαν φθάνοντας ως την συγχρονη περίοδο της νεωτερικότητας, με πολλές παραλλαγές. Εκφράσεις όπως «Φτύσε τον κόρφο σου», «φτύνω τρεις φορές για να μη σε ματιάσω», «φτου σ' μασαλά μου» ακούγονται ως σήμερα, ως απάντηση του συλλογικού ασυνείδητου στα φοβικά συναισθήματα του αγνώστου μέλλοντος.

Δ. Η παράλλαξη ή συγκάλυψη του σώματος

Πολλές αποτροπαϊκές πρακτικές λειτουργούν με την αρχή της παράλλαξης όπου ο αληθινός εαυτός διαφοροποιείται και κρύβεται κάτω από την ορατή επιφάνεια, π.χ φορά κανείς τα εσώρουχά του ανάποδα. Ταυτόχρονα ως

αμυντική αρχή λειτουργεί και η τακτική της συγκάλυψης. Η συνειδητή απόκρυψη κάθε πράγματος που δυνητικά προκαλεί την περιέργεια, το θαυμασμό ή τη ζήλεια: το κρύψιμο μιας εγκυμοσύνης κατά τους πρώτους μήνες της κύησης ενός επικείμενου αρραβώνα, ενός καλού συμβολαίου κ.λ.π

II. Εμπράγματα φυλακτά

Από τα φαλλικά περίαπτα, τους σταυρούς και τα εγκόλπια των χριστιανών και τα σύγχρονα «ματάκια» το φυλακτό έχει διττή αξία ως αποτροπαϊκό και φυλακτήριο, όπλο άμυνας και επίθεσης μαζί. Τα σύμβολα που χρησιμοποιεί και οι μορφές τους ποικίλουν και διευρύνονται στο χώρο και το χρόνο.

Ο βάσκανος οφθαλμός

Ακολουθώντας τις αρχές της ομοιοπαθητικής μαγείας, εναντίον του βάσκανου οφθαλμού χρησιμοποιείται ο οφθαλμός- φυλακτό με αποτροπαϊκές φυλακτικές ιδιότητες. Το καλό μάτι γίνεται όπλο κατά του κακού. Στην περίοδο της νεωτερικότητας και του υλισμού ο βάσκανος οφθαλμός εμφανίζεται είτε ως μαζικό τουριστικό προϊόν είτε ως εξεζητημένο κόσμημα «πολυτελείας», γίνεται μόδα και συρμός.

Φαλλικές μορφές

Ο φαλλός εξελίσσεται από ερωτικό σύμβολο σε αποτροπαϊκό από τα 7ο π .Χ αι. καθώς η γονιμική δύναμη αποτελεί καταλύτη κάθε επιζήμιας προσβολής. Στη σύγχρονη Ελλάδα, ο φαλλός διατηρείται χαρακτηριστικά, με φιλτραρισμένο έστω τον αποτροπαϊκό του χαρακτήρα, στο Μπουρανί της Καθαρής Δευτέρας στον Τύρναβο της Θεσσαλίας.

Ο Σταυρός και οι άγιες μορφές

Το σύμβολο του σταυρού αποτελεί τη χριστιανική εκδοχή των φυλακτών που τα απενοχοποιεί από το ειδωλολατρικό παρελθόν τους. Εντοιχισμένοι σε οικίες και κτίρια, φορεμένοι ως εγκόλπια ή κοσμήματα οι σταυροί γίνονται το κατεξοχήν αποτροπαϊκό και φυλακτήριο σύμβολο της χριστιανοσύνης. Παράλληλα ιδιαίτερα δημοφιλείς είναι παραστάσεις των αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης και των δρακοντοκτόνων Αγίων Γεωργίου και Δημητρίου.

Άλλα σύμβολα

Δαιμονικές μορφές, δρακόμορφα φίδια, προσωπεία -μασκες, θορυβώδη κοσμήματα απαντούν επίσης σε πολλές παραλλαγές και χρησιμοποιούνται ως αποτροπαϊκά και φυλακτήρια.

III. Η πρακτική του ξε-ματιασματος

Το ξεμάτιασμα ως πρακτική όχι μόνο συντηρεί τη μνήμη ενός παρελθόντος τρόπου ζωής αλλά μετασχηματίζεται ως πολιτισμική κληρονομιά που μεταφέρεται ενεργητικά στις νέες γενιές. Παρόλο που σίγουρα οι περισσότεροι σήμερα ισχυρίζονται ότι δεν το πιστεύουν, υποκύπτουν σε αυτό σε στιγμές κρίσεων ή υψηλού κινδύνου. Τα υλικά της τελετουργίας, νερό, λάδι, αλάτι, κάρβουνο, το σάλιο, συστατικά του ξεματιάσματος, είναι φυσικές ουσίες σύμβολα επιβίωσης ενώ οι ποικίλες γητειές επικαλούνται

θεικές και φυσικές δυνάμεις με λόγο μαγικό συχνά ακατάληπτο. Ο ξεματιαστής επαναφέρει τον «άρρωστο» στην προηγούμενη κατάσταση με τη σωματική αλληλεπίδραση που είναι αναγκαία συνθήκη για την επιτυχία του ξεματιάσματος. Η συναισθηματική ανακούφιση και ψυχολογική ασφάλεια που επιτυγχάνεται μέσω της πρακτικής επαναφέρει το ματιασμένο στην πρότερη υγιή κατάσταση.

Ερμηνευτικές προσεγγίσεις

Η Χριστίνα Βεικου θεωρεί το σύστημα μάτιασμα -ξεμάτιασμα μια μορφή ελεγκτικής αρχής, απαραίτητη για τη διατήρηση της τάξης και της κοινωνικής ισορροπίας που προσιδιάζει σε κλειστές αγροτικές κοινωνίες περιορισμένων αγαθών. Το μάτιασμα επιφέρει μια στιγμιαία κρίση στην ενότητα της κοινωνίας. Είναι το σημείο που δηλώνει ότι υπάρχει μια κατάσταση υπεροχής που προκαλεί τη σταθερότητα της συλλογικής ζωής: σωματική διαφοροποίηση, κοινωνική υπεροχή, κάτι φυσικά παραδοξο η αξιοθαύμαστο. Με λίγα λόγια αποτελεί το ΣΗΜΑ ΚΙΝΔΥΝΟΥ για τη συνοχή της ομάδας.. Το ξεμάτιασμα αποτελεί την τελετουργική αποκατάσταση της αυτής της κρίσης.

Τι συμβαίνει όμως στο σύγχρονο αστικό τοπίο; Η μελέτη της Ευγενίας Ρούσσου τοποθετεί το κακό μάτι εντός αλλά και εκτός των ορίων του οικείου κοινωνικά και τοπικά. Οι σύγχρονες αστικές αντιλήψεις και το κακό μάτι σχηματίζουν ένα μεταφορικό σταυροδρόμι όπου συναντούνται η Ορθοδοξία με το New age, η θρησκεία και η πνευματικότητα σε ένα νέο πεδίο αλληλεπιδράσεων και συγκρούσεων. Το μάτιασμα δεν είναι πια δείκτης εντάσεων μεταξύ των μελών μιας κοινότητας καθώς το «κακό μάτι» εμφανίζεται σε μια πληθώρα κοινωνικών περιστάσεων όπου ματιαστής και ματιασμένος δεν είναι γεινιάζουν κοινωνικά ή τοπικά. Σε αυτή την περίπτωση το «κακό μάτι» λειτουργεί ως εργαλείο κοινωνικής κατάταξης, κατηγοριοποιεί τους ανθρώπους ανάλογα με την αξία τους προσωπικά και κοινωνικά.

Ακολουθώντας τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς και τις μεταβολές στη ζωή των ανθρώπων η αντιβασκάνια πρακτική του ξεματιάσματος αποκτά μια ενδιαφέρουσα προσαρμοστική ευελιξία με πιο ενδιαφέρουσες εφαρμογές το τηλεφωνικό ή on line ξεμάτιασμα. Εν τέλει, στην κοινωνία του φαίνεσθαι, της νεωτερικότητας και του ατομικισμού η πίστη στο κακό μάτι και οι πρακτικές αντιμετώπισής του ίσως εκφράζουν μια επιτακτική ανάγκη συναισθηματικής επιβεβαίωσης, επικοινωνίας και επανασύνδεσης με πρόσωπα εμπιστοσύνης και τη συμμετοχή σε ένα σταθερό δοκιμασμένο σύστημα αξιών .

Το «κακό μάτι» κλείνει το μάτι στην επιστημονική κοινότητα που αναμετράται μαζί του και παρακολουθεί άλλοτε ηχηρά, άλλοτε υποδόρια τις ροπές της νεοελληνικής κοινωνική πραγματικότητας.

Επιλογή Βιβλιογραφίας:

Χριστίνα Βέικου, Κακό μάτι. Η κοινωνική κατασκευή της οπτικής επικοινωνίας, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1998.

Βασιλική Χρυσανθοπούλου -Farrington, «Το κακό μάτι στους Έλληνες της Αυστραλίας :Ταυτότητα, συνέχεια, νεοτερικότητα», Αρχαιολογία, 72, σελ 22-30, Αθήνα, 1999.

Βάσκανος Οφθαλμός, Σύμβολα Μαγείας από Ιδιωτικές Αρχαιολογικές Συλλογές, ΥΠΠΟΤ, Εφορεία Αρχαιοπωλείων και Ιδιωτικών Αρχαιολογικών Συλλογών, Αθήνα 2010

Eugenia Roussou, At the Crossroads of Religion and Spirituality: The Evil eye in Contemporary Greece, Department of Anthropology,UCL, University of London, PhD in Social Anthropology, 2009